

ξέροντας τὴν τουρκικὴ γλῶσσα, ἦταν ἀπὸ τὸ 1421 ὁ συντάκτης ὄλων τῶν ἐγγράφων πρὸς τοὺς Τούρκους, εἶχε ἀνυψωθεῖ στὸ ἀξίωμα τοῦ συμβούλου καὶ εἶχε σταλεῖ ἤδη, δυὸ - τρεῖς φορές, πρέσβυς τοῦ Δορίνου ἢ τοῦ Δομίνικου στὴν Ἀδριανούπολη καὶ στὸ Διδυμότειχο (ἐκεῖ ἀκριβῶς εἶδε, τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1452, τὰ ἄταφα πτώματα τοῦ Βενετοῦ Ἀντώνιου Ρίζου καὶ τῶν ναυτῶν του). Κάμποσα χρόνια τῆς ζωῆς του τὰ πέρασε στὴ Νέα Φώκαια («ἐν τῇ καὶ οἰκησιν κέκτημαι», ἔλεγε συχνὰ ὁ ἴδιος).

Ὁ Δούκας, ἄνθρωπος πολὺ αἰσθηματικός, ἀνοιχτόκαρδος κ' ἐκδηλωτικός, μὲ ὑποδέχθηκε μὲ μεγάλη καλωσύνη. Στὸ πρόσωπό του, ὁμῶς, καθρεφτιζόταν ἡ ἀγωνία. Ἀπὸ τὶς 2 Ἀπριλίου, ὁ Μωάμεθ εἶχε ἀρχίσει νὰ πολιορκεῖ καὶ νὰ χτυπάει τὴν Κωνσταντινούπολη. Μέσα σὲ λίγες ἐβδομάδες εἶχε συγκεντρώσει τὸν τεράστιο στρατό του (ὁ Δούκας τὸν ἀνέβαζε σὲ τετρακόσιες χιλιάδες), εἶχε ὑποτάξει — ἐκτὸς ἀπὸ τὴν καλὰ ὀχυρωμένη πόλη τῆς Σηλυβρίας πού τὴν πῆρε ἀργότερα — ὅλες τὶς τοποθεσίες πλάϊ στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ στὴ Μαύρη θάλασσα (τὸν «Μέλανα πόντον», ὅπως γράφει ὁ Κριτόβουλος) πού, μὲ τὴν ἀνοχὴ τῶν Τούρκων ἦταν ὡς τότε στὴν ἐξουσία τοῦ δικοῦ μας αὐτοκράτορος, καὶ εἶχε πῆξει «τὴν σκηνὴν αὐτοῦ...», ὅπως διαβάζω τώρα στὸ Χρονικὸ τοῦ Σφραντζῆ, «ἐξ ἐναντίας τῆς πύλης τοῦ ἁγίου Ῥωμανοῦ».

Τὰ νέα ἦταν φοβερὰ. Ὁ Δούκας ἤξερε ἤδη κάμποσες λεπτομέρειες σχετικὲς μὲ τὶς ἐπιχειρήσεις τῶν πρώτων ἡμερῶν τῆς πολιορκίας. Θὰ παραθέτω ἀπὸ ὄω καὶ κάτω τὰ ὅσα μάθαινε καὶ μοῦ ἔλεγε κάθε μέρα ὁ Δούκας, συνδυάζοντάς τα καὶ μὲ ὅσα διαβάζω τώρα στ' ἀντίγραφο τῶν ἀφηγήσεων τοῦ Σφραντζῆ, τοῦ Κριτόβουλου, καὶ αὐτοῦ τοῦ Λαόνικου Χαλκοκονδύλη.

24

Ὁ βορηᾶς ἦταν ἰσχυρὸς τὶς πρώτες μέρες τῆς διαμονῆς μου στὴ Μυτιλήνη. Ἔτσι, δὲ μπορούσαμε νὰ ξεκινήσουμε. Ὁ Ἀντώνιος Ὑαλινᾶς ἔλεγε ὅτι ὁ καιρὸς θὰ γυρίσει καὶ ὅτι θὰ πνεύσει νότιος ἄνεμος. Ἡ πρόβλεψη τοῦ ἔμπειρου ναυτικοῦ ἐπαλήθευσε, ἀλλὰ ὁ Δούκας δὲ μᾶς ἄφησε νὰ φύγουμε. Μᾶς ἔλεγε ὅτι θάταν ἀδύνατο νὰ φθάσουμε στὴν Κωνσταντινούπολη. Κι' ἂν ἀκόμα καταφέρναμε νὰ πλησιάσουμε, δὲ θὰ μπορούσαμε — ἔτσι μᾶς ἔλεγε — νὰ μποῦμε στὸν Κεράτιο κόλπο. Δυὸ - τρεῖς μέρες πρὶν, μοῦ εἶχε ὁ ἴδιος διηγηθεῖ τὸ ἥρωικὸ κατόρθωμα τῶν караβιῶν πού κατάφεραν, σπάζοντας τὸν ἀποκλεισμό, νὰ μποῦν. Ἡ περιγραφή, πού μοῦ ἔκαμε, ἦταν ζωντανὴ καὶ ὠραία :

«Αἰ... νῆαι.., μία ἢ τοῦ βασιλέως φέρουσα φόρτον τὸν ἐκ Πελοποννήσου σῖτον, αἰ δὲ ἄλλαι τέσσαρες ἐκ Γενούης ρογευθεῖσαι

παρα τοῦ βασιλέως, ἴσταντο μὲν ἐν Χίῳ μέχρι Μαρτίου μηνὸς ὅλου διὰ τινὰς αὐτῶν χρείας. Εἰσελθόντος οὖν Ἀπριλίου καὶ βουλομένων ἄραι τὰς ἀγκύρας, ὁ βορρέας αὐτοὺς ἐνεπόδιζε... Τοῦ βορρέως οὖν καταπρανοῦς πεσόντος καὶ νότου ἄρξαντος πνεῖν, ἐξῆλθον τῆς Χίου λιμένος... Ἰσταντο οὖν οἱ τῆς πόλεως ἐκδεχόμενοι τὴν καλὴν ταύτην ἀπανδοχὴν... Φανέντων οὖν τῶν νηῶν, εὐθύς ὁ τύραννος» (ὁ Μωάμεθ) «ὡς ἄγριος δράκων ὠρμησε κατὰ τῶν αὐτοῦ τριήρων καὶ λοιπῶν πλοίων, λέγων καὶ προστάσων αὐτοῖς ὅτι ἐκ τῶν δύο πρόκειται γενέσθαι τὸ ἐν, ἢ τὰς νῆας λαβεῖν, ἢ κωλύσαι τοῦ μὴ εἰσελθεῖν ἐν τῷ λιμένι... Καὶ ἦν ἰδεῖν ξένην θεάν· καταστρωθεῖσα γὰρ ἡ θάλασσα τοῖς ἰστίοις τριακοσίοις τῶν Τούρκων καὶ πέντε μεγίστοις τῶν νηῶν, ἐξήπλωτο ἡ θάλασσα ὡς χέρσος, καὶ ὑπὸ τῶν βελῶν οὐδὲ τὰς κώπας ἠδύναντο καταφέρειν ἐν τοῖς ὕδασι. Οἱ δὲ τῆς νηὸς ὡς ἀετοὶ ὑπόπτεροι ἄνωθεν, ὡς κερανοῦς, τὰ βέλη τῶν τζαγρῶν κατέπεμπον καὶ τὰς σκευὰς ἀπέλυον, καὶ φόνος οὐκ ὀλίγος τῶν Τούρκων ἐγένετο. Ὁ δὲ τύραννος ὑπὸ τῆς ἄγαν ἀλαζονείας ὀρμήσας ἐν τῇ θαλάσῃ ἐποχοῦμενος ἵππῳ, ἐφαντάζετο σχίζειν τὴν θάλασσαν καὶ ἕως αὐτῶν τῶν νηῶν διὰ τοῦ ἵππου πλεῦσαι· τόσον ἐθυμοῦτο ἐν τοῖς αὐτοῦ, καὶ ἡ ἔνοπλος στρατιὰ σὺν αὐτῷ. Τότε ἀνέμου πνεύσαντος, καὶ τὰ ἰστία φουσηθέντα, σχίσαντες τὰ πλοῖα τὴν ἐν τῷ λιμένι ὁδὸν ἔπλεον... Ὁ δὲ τύραννος μὴ γινώσκων τὴν τῆς θαλάσσης ἐπιστήμην μόνον ἐκέκραγεν. Ὁ δὲ μέγας κοντόσταυλος αὐτοῦ οὐκ ἠθέλησεν ἀκοῦσαι· καὶ γὰρ παραλόγως ἐπρόσταπτεν. Τότε θυμωθείς ὁ τύραννος ὠρίσεν τὸν στόλον ἀπελθεῖν ἐν τῷ διπλῷ κίονι, τὸν δὲ μέγαν κοντόσταυλον ἀχθῆναι ἐνώπιον αὐτοῦ. Ἀχθέντος οὖν καὶ κατὰ γῆς ῥιφθέντος καὶ ὑπὸ τεσσάρων τανυσθέντος, αὐτὸς ὁ ἡγεμὼν οἰκείαις χερσὶν ἔτυψεν, δούς ἑκατὸν σὺν μιᾷ χρυσῇ ράβδῳ, ἧς ἡ κεφαλὴ χρυσοῦ καθαροῦ σταθμίου λίτραι πεντακόσiai· ἦν αὐτὸς κατεσκεύασεν, ἵνα παίζη αὐτὴν ὡς δοκίμιον. Ἦν δὲ ὁ ἄνθρωπος τὸ γένος ἐκ τῶν Βουλγάρων ἔλκων, τινὸς τῶν ἀρχόντων Βουλγαρίας υἱός, Πάλδα ἐπονομαζόμενος. Ἐδουλώθη οὖν πρὸ καιροῦ, καὶ ἐξωμόσατο τὸ πάτριον σέβας, καὶ ἦν δοῦλος πατρικὸς τοῦ Μεχεμέτ. Αὐτὸς ἦν ὁ πρὸ τεσσάρων ἐτῶν ἐλθὼν ἐν τῇ Λέσβῳ, καὶ αἰχμαλωτίσας αἰχμαλωσίαν ἄπειρον» (ὁ Πάλδας ἢ Παλτόγλης ἦ, σωστότερα, Μπαλτάογλου Σουλεϊμάνμπέης εἶχε, τότε, κουρσέψει ἓνα τμήμα τῆς Λέσβου, καταστρέφοντας τὴν πλούσια Καλλονή).

Ὁ Μωάμεθ ἀφριζε ἀπὸ τὸ κακό του, ἐβριζε, κ' ἔδερνε. Ὡστόσο, τὰ πλοῖα, σπάζοντας τὸν ἀποκλεισμό, μπῆκαν στὸν Κεράτιο κόλπο. «Οἱ τῆς πόλεως χαλάσαντες τὴν ἄλυσιν ἔδωκαν εἴσοδον αὐτάς». Τὴν ἴδια μέρα – στὶς 2 Ἀπριλίου – ποὺ ἄρχισε ἡ πολιορκία, ὁ

αυτοκράτωρ Κωνσταντῖνος εἶχε διατάξει τὸν Βαρθολομαῖο Σόλιγο ν' ἀποκλείσει τὸν Κεράτιο κόλπο, τοποθετώντας τὴν περίφημη ἀλυσίδα με τοὺς βαρύτατους κρίκους. Ἡ ἀλυσίδα ἔκλεινε, ἄλλοτε, τὸν Κεράτιο κόλπο, στηριγμένη σ' ἓνα σημεῖο ποὺ βρισκόταν λίγο δυτικώτερα ἀπὸ τὸ Βοσπόριο ἀκρωτήριο, πλάϊ στὴ Βασιλικὴ πύλη ποὺ λεγόταν καὶ πύλη τοῦ Εὐγενίου, κ' ἔφθανε ὡς τὸ ἀντικρυνὸ σημεῖο τοῦ Γαλατᾶ. Οἱ Βενετοὶ ἦταν οἱ μόνοι ποὺ εἶχαν καταφέρει νὰ διαρρήξουν τὴν ἀλυσίδα· ὁ δόγης Ντάντολο ἐτίμησε ἰδιαίτερα τὴν τριήρη «Aquila» («Ἄετος») ποὺ κατάφερε νὰ σπάσει τοὺς τεράστιους κρίκους. Ὁ Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος στήριξε τὴν ἀλυσίδα λίγο βορειοδυτικώτερα, δηλαδή μπροστὰ στὴν Ὠραία Πύλη. Ἔτσι, καὶ τὸ ἀντικρυνὸ τῆς στηρίγματα, στὸν Γαλατᾶ, μετατοπίσθηκε κάπως.

25

Τὸ ἐπεισόδιο αὐτὸ τῶν πλοίων ποὺ κατάφεραν, σπάζοντας τὸν ἀποκλεισμό, νὰ μποῦν στὸν Κεράτιο κόλπο, με εἶχε ἐνθουσιάσει. Ὁ ἴδιος ὁ Δούκας μοῦ εἶχε περιγράψει τὸ ἥρωικὸ κατόρθωμα. Γιατί μᾶς ἐμπόδιζε νὰ ἐπιχειρήσουμε κ' ἐμεῖς τὸ ἴδιο;

Ὁ Δούκας ἔλεγε ὅτι ἦταν ἀδύνατο νὰ καταφέρουμε ἐμεῖς, μ' ἓνα μοναδικὸ καὶ σχεδὸν ἄοπλο καράβι, ὅ,τι κατάφεραν οἱ Γενουάτες. Τώρα πιά διάβασα στὸ ἱστορικὸ ἔργο τοῦ Κριτόβουλου μιὰν ἀκόμα λεπτομερέστερη περιγραφή τῆς ναυμαχίας καὶ βλέπω ὅτι ὁ Δούκας εἶχε δίκιο λέγοντας ὅτι θᾶταν παραφροσύνη ἂν δοκιμάζαμε νὰ μποῦμε κ' ἐμεῖς, με μιὰ μοναδικὴ ὀλκάδα, στὸν Κεράτιο κόλπο.

Μολονότι προσποιεῖται ὅτι ἔγραψε τὸ βιβλίο του γιὰ νὰ ὑμνήσει τὰ μεγάλα ἔργα τοῦ Μωάμεθ, δὲ χάνει ὁ Κριτόβουλος εὐκαιρία νὰ ἐμφανίσει τοὺς δικούς μας, τοὺς λίγους, πιὸ ἐπιτήδειους καὶ πιὸ γενναίους ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν Τούρκων. Ἔτσι, μᾶς λέει ὅτι, καὶ πρὶν ἀπὸ τὸ μεγάλο κατόρθωμα τῶν ἰταλικῶν πλοίων, ὁ τεράστιος στόλος τοῦ Μωάμεθ με ἀρχηγό του τὸν Παλτόγλη (τὸν Πάλδα τὸν λέει ὁ Κριτόβουλος Παλτόγλη) δὲν κατάφερε παρὰ νὰ πυρπολήσει, με τὴ βοήθεια «πνεύματος ἐπιφόρου» καὶ ὑλῶν «εὐπρήστων» ποὺ εἶχαν ἀλειφτεῖ με θειάφι καὶ πίσσα, τὴ νῆσο Πρίγκηπο· «ἦν δ' ἐκεῖ φρούριον ἀσφαλέστατον, φυλακὴν ἔχον ἐντὸς ἄνδρας καταφράκτους τριάκοντα, ἄνευ μέντοιγε τῶν οἰκητόρων». Μάταια προσπάθησε ὁ Παλτόγλης νὰ κυριεύσει τὸ φρούριο με τίς μηχανές καὶ με τοὺς ἄνδρες του. Ἀντὶ νὰ τὸ κυριεύσουν οἱ ἄνδρες του, τὸ ἐκυρίευσαν οἱ φλόγες. Πέρ' ἀπὸ τὴν ἀμφίβολη αὐτὴ ἐπιτυχία, δὲν κατάφερε ὁ Παλτόγλης τίποτ' ἄλλο. Τὴν ἐντολὴ τοῦ Μωάμεθ νὰ παραβιάσει τὴν εἴσοδο τοῦ Χρυσοῦ Κέρατος καὶ νὰ «διαναυμαχήσῃ πρὸς

τε τὰς ὀλκάδας καὶ τὰς τριήρεις τὰς ἐφορμούσας τῷ στόματι τοῦ λιμένος καὶ τῇ ἀλύσει», δὲ μπόρεσε ὁ Παλτόγλης — «ὁ τοῦ στόλου ἡγεμών», ὅπως τὸν ὀνομάζει ὁ Κριτόβουλος — νὰ τὴν ἐκτελέσει. Ἄν καί, χρησιμοποιώντας τὶς τεράστιες δυνάμεις του, ρίχτηκε στὴν ἀλυσίδα καὶ στὰ λίγα πλοῖα μας «ξὺν ὀρμῇ πολλῇ καὶ θυμῷ καὶ ῥώμῃ, ἔτι δὲ βοῇ καὶ ἀλαλαγμῷ», τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν νὰ ἐγκαταλείψει ντροπιασμένος τὸ ἐγχείρημα· «φιλοτιμία τε ἦν ἀμφοτέροις μεγίστη καὶ σπουδῆ, τῶν μὲν ὑπερτερῆσαι βουλομένων καὶ τὸν εἰσπλοῦν βιάσασθαι, τῶν δὲ καλῶς τε ἀγωνίσασθαι καὶ φυλάξαι τὸν τε λιμένα καὶ τὰς ναῦς καὶ ἀπεώσασθαι τούτους· τέλος οἱ ἐπὶ τῶν ὀλκάδων» (δηλαδή, οἱ δικοί μας) «εὐρώστως μαχόμενοι ἔτρεψάν τε τούτους καὶ ἀπεώσαντο, ἄνδρες ἀγαθοὶ γενόμενοι διὰ τέλους». Ἡ ἥρωικὴ αὐτὴ ἀμυνα συνδέεται καὶ μὲ τ' ὄνομα τοῦ μεγάλου δουκὸς Λουκά Νοταρᾶ πού εἶχε ἀναλάβει τὴ διοίκηση τοῦ τμήματος αὐτοῦ τοῦ Κερατίου κόλπου.

Μετὰ τὴν πρώτη αὐτὴ ἀποτυχία τοῦ Τουρκικοῦ στόλου ἦρθε κ' ἡ δεύτερη. Ὁ τεράστιος στόλος τοῦ Παλτόγλη δὲν κατάφερε νὰ ἐμποδίσει τὰ Ἰταλικά πλοῖα νὰ μποῦν στὸν Κεράτιο κόλπο. Ὁ Κριτόβουλος λέει ὅτι ἡ σύγκρουση ἦταν σκληρὴ καὶ ἡ μάχη φονικώτατη («βάλλεται δὲ καὶ ὁ Παλτόγλης ὁ τοῦ στόλου ἡγεμών τὸν ὀφθαλμὸν λίθῳ»)· οἱ λίγοι ἄνδρες τῶν Ἰταλικῶν ὀλκάδων θὰ εἶχαν ἐξαντληθεῖ καὶ νικηθεῖ, ἂν «ἄνεμος αἴφνης νότος πνεύσας σφοδρὸς» δὲ φούσκωνε τὰ πανιά τους, σπρώχνοντας «ἰσχυρῶς» τὶς ὀλκάδες «πρὸς τὸ στόμα τοῦ λιμένος», δηλαδή πρὸς τὸ στόμιο τοῦ Χρυσοῦ Κέρατος. Ἔτσι, «τὸν κίνδυνον παρὰ δόξαν διέφυγον».

Ὁ Κριτόβουλος γράφει ὅτι οἱ ὀλκάδες ἦταν μόνο τρεῖς (καὶ οἱ τρεῖς Ἰταλικές, «ἄς ἐξ Ἰταλίας ἔπεμψεν ὁ τῆς Ῥώμης ἀρχιερεὺς»). Ὁ Δούκας εἶχε πληροφορηθεῖ ὅτι ἦταν πέντε, μιὰ Ἑλληνικὴ, «φέρουσα φόρτον τὸν ἐκ Πελοποννήσου σῖτον, αἱ δὲ ἄλλαι τέσσαρες ἐκ Γενούης ῥογευθεῖσαι παρὰ τοῦ βασιλέως». Ὁ Γεώργιος Σφραντζῆς πού ἦταν πλάϊ στὸν αὐτοκράτορα Κωνσταντῖνο, καὶ πού, παρακολουθώντας τὴ ναυμαχία μὲ τὰ ἴδια του τὰ μάτια, ὑποδέχθηκε τὰ πλοῖα, ὅταν μπῆκαν στὸν Κεράτιο κόλπο, γράφει (ὅπως βλέπω στὸ ἀντίγραφο τοῦ Χρονικοῦ του) ὅτι ἦταν «νῆες τρεῖς Λιγυρίας ἐκ Χίου φόρτον λαβόντες» καὶ ὅτι «εὖρον καθ' ὁδὸν καὶ ἑτέραν μίαν βασιλικὴν νῆα ἐκ Σικελίας μετὰ σίτου ἐρχομένην». «Ναυάρχης τῆς βασιλικῆς νηὸς» ἦταν ὁ Φλαντανελᾶς· ὅταν ἄρχισε ἡ μάχη, οἱ ναυτικοὶ καὶ τῶν τεσσάρων πλοίων πολέμησαν θαυμάσια, προπάντων μάλιστα ὁ Φλαντανελᾶς «ἐκ πρύμνης εἰς πρῶραν διερχόμενος καὶ ὡς λέων μαχόμενος καὶ φωναῖς τοὺς ἑτέρους διεγείρων, ὥστε οὐ δύναμαι εἰπεῖν τὰς φωνὰς αὐτοῦ καὶ τοὺς τῶν ἑτέρων

κρότους ἕως τοῦ οὐρανοῦ αἰρομένους». Δὲν εἶμαι βέβαιος, ἂν ὁ Φλαντανελάς ἦταν Ἕλληνας ἄκουσα ἄλλους νὰ τὸν ὀνομάζουν Φλεκτανέλλα· μπορεῖ νὰ τὸν Ἰταλὸς ποὺ ὁ αὐτοκράτωρ χρησιμοποιοῦσε σὲ δικό του πλοῖο. Ὁ Σφραντζῆς γράφει ὅτι, ὅσο διαρκοῦσε ἡ ἀνιση μάχη, παρακολουθοῦσε ἀπὸ τὰ τεῖχη τὴν ἐξέλιξή της: «Ἡμεῖς δὲ ἐκ τῶν τειχῶν ἀνωθεν ταῦτα θεωροῦντες ἐδεόμεθα τοῦ Θεοῦ ἐλεῆσαι αὐτοὺς καὶ ἡμᾶς». Ὁ Μωάμεθ, «θεωρῶν μηδὲν ἄξιον ἔργον ποιοῦντα τὸν τοσοῦτον καὶ τηλικούτον στόλον ἀλλὰ μᾶλλον ἦτονα ὄντα, μανεῖς καὶ θυμῶ ληφθεῖς, βρυχώμενος καὶ τοὺς ὀδόντας τρίζων ὑβρεῖς ἐνέχεε εἰς τοὺς αὐτοῦ, δειλοκαρδίους καὶ γυναικῶδεις καὶ ἀνωφελεῖς ἀποκαλῶν. Καὶ τὸν ἵππον κεντρίσας ἦλθεν ἐντὸς τῆς θαλάσσης (ἦσαν γὰρ ἐγγὺς τῆς χέρσου αἱ τριῆρεις ὡσεὶ λίθου βολῆν), καὶ τὰ πλείονα τῶν χιτώνων αὐτοῦ ἐβάφησαν ἐκ τῶν τῆς ἄλμυρῆς θαλάσσης ὑδάτων». Ὁ Μωάμεθ ἔγινε μουσκίδι, χωρὶς νὰ σώσει τὴν κατάσταση. «Τὰς χεῖρας αὐτοῦ ὡς κύων δάκνων», παραιτήθηκε ὀριστικὰ ἀπὸ τὴ σκέψη ὅτι ὁ στόλος του — ὁ τεράστιος στόλος ποὺ δὲ μπόρεσε νὰ τὰ βάλει μὲ τέσσερα πλοῖα — θὰ τὰ κατὰφερνε νὰ μπεῖ στὸ Χρυσοῦν Κέρας. Τὸν ἀρχηγὸ τοῦ στόλου του — τὸν «δρουγγάριο», ὅπως τὸν ὀνομάζει ὁ Σφραντζῆς — «ἤθελεν... ἀνασκολοπίσαι». Ὡστόσο, οἱ γύρω του ἄρχοντες τὸν ἰκέτευσαν νὰ τοῦ χαρίσει τὴ ζωὴ· «πλὴν τοῦ ἀξιώματος αὐτὸν ἐγύμνωσε καὶ πάντα τὸν βίον αὐτοῦ τοῖς ἰαννιτζάροις ἐχαρίσατο». Ὁ Κριτόβουλος γράφει: «παραλύει μέντοι γε τοῦτον» (δηλαδή, τὸν Παλτόγλη) «εὐθύς τῆς ἀρχῆς καὶ παραδίδωσι τὸν τε στόλον καὶ τὴν σατραπείαν Καλλιουπόλεως Χαμουζᾶ τῶν ἐταίρων τινί».

26

Οἱ πρῶτες εἰδήσεις ποὺ, συνυφασμένες μὲ κάποιες λεπτομέρειες, ἔφθασαν στὴ Μυτιλήνη ἦταν φυσικὸ ν' ἀφοροῦν τὶς ναυτικὲς ἐπιχειρήσεις στὴν Προποντίδα. Χρειάστηκαν κάμποσες μέρες γιὰ νὰ πληροφορηθοῦμε τί γινόταν στὴν ξηρά, κι' ἀκόμα περισσότερες γιὰ ν' ἀκούσουμε κάτι θετικὸ καὶ βέβαιο γιὰ ὅσα γίνονταν μὲς στὴν ἴδια τὴν Κωνσταντινούπολη. Ὁ Δούκας εἶχε πάρει ἐντολὴ ἀπὸ τοὺς δυὸ κυρίους του, τὸ γέρο καὶ τὸ νέο, νὰ παρακολουθεῖ τὰ γεγονότα, χρησιμοποιοῦντας — γιὰ τὴ συγκέντρωση πληροφοριῶν — ὅλα τὰ μέσα. Ὡστόσο, ἦταν πολὺ δύσκολο νὰ πληροφορεῖται ὅσα γίνονταν στὴ Βασιλεύουσα ποὺ εἶχε ἀποκλεισθεῖ. Ἔτσι, ὅσα μοῦ ἔλεγε, τὶς ἐβδομάδες ἐκεῖνες, ὁ Δούκας θὰ τὰ συμπληρώνω ἐδῶ μὲ τὶς σημειώσεις ποὺ ἔγραψε καὶ ποὺ μοῦ διάβασε ἀργότερα, δηλαδή μετὰ τὴν ἄλωση καὶ τὴν καταστροφή, συνδυάζοντάς τα, ὅπως εἶπα καὶ παραπάνω, μὲ ὅσα διαβάζω τώρα στ' ἀντίγραφα τῶν ἱστοριῶν ποὺ ἔγραψαν οἱ ἄλλοι.

Ὁ Μωάμεθ — ἀπὸ δῶ κ' ἐμπρὸς θὰ τὸν λέω καὶ σ ο υ λ τ ἄ ν ο , ὅπως δέχθηκε νὰ ὀνομασθεῖ μετὰ τῆ νίκη του — ἔστησε τὴ σκηνή του ἀπέναντι ἀπὸ τὴν πύλη τοῦ Ἁγίου Ρωμανοῦ, ἐπάνω σ' ἓνα λόφο ποῦ ἀπέχει περίπου ἓνα μίλι ἀπὸ τὸ τεῖχος τῆς Βασιλεύουσας. Δὲ φαίνεται πιθανὸ νὰ ἐγκαταστάθηκε ἐκεῖ ἀπὸ τὶς 2 Ἀπριλίου. Ἀφοῦ ἔφθασε, στὶς 2 Ἀπριλίου, στὴν περιοχή τῆς Βασιλεύουσας, μελέτησε τὴν κατάσταση, ἔβγαλε τὶς ἀναγκαῖες διαταγές, καὶ στὶς 6 Ἀπριλίου προχώρησε ὁ στρατὸς του κ' ἔπιασε θέσεις σὲ ἀπόσταση ἑνὸς μιλίου ἀπὸ τὰ χερσαῖα τεῖχη. Τὴν ἡμέρα ἐκείνη ἔστησε τὴ σκηνή του ὁ σουλτάνος ἀπέναντι ἀπὸ τὴν πύλη τοῦ Ἁγίου Ρωμανοῦ, ἔχοντας μαζί του τὴ διαλεχτὴ του φρουρὰ ποῦ τὴν ἀπάρτιζαν δεκαπέντε χιλιάδες γενίτσαροι, καὶ τάσσοντας πίσω του ὅλες τὶς ἐφεδρεῖες (οἱ ἐφεδρεῖες ἀντιστοιχοῦσαν περίπου στὸ μισό τοῦ στρατοῦ). Στὴν περιοχή ὅπου ἔστησε τὴ σκηνή του, στήθηκε καὶ «ἡ μεγάλη ἐκείνη καὶ ἰσχυρὰ ἐλέβολις», ὅπως ὀνομάζει ὁ Σφραντζῆς τὴν τεράστια πετροβόλο μηχανὴ ποῦ εἶχε κατασκευάσει ὁ Οὐγγρος τεχνίτης καὶ ποῦ ὁ Δούκας τὴν ἔλεγε «χωνεῖαν» καὶ ὁ Χαλκοκονδύλης «τηλεβόλον μέγαν». Καὶ ἂν ἡ «ἐλέβολις» αὐτὴ ἦταν ἡ πιὸ μεγάλη, ὁ σουλτάνος εἶχε φέρει μπροστὰ στὰ τεῖχη πολλὰς ἄλλες, καὶ μάλιστα κάμποσες, ποῦ, χωρὶς νᾶναι τόσο μεγάλες σὰν ἐκείνη ποῦ ἔστησε πλάι του, «τοσοῦτον ὑπῆρχον εἰς μέγεθος» (ὅπως γράφει ὁ Σφραντζῆς), ὥστε «οὐκ ἐδύναντο τεσσαράκοντα ζεύγη βοῶν σύρειν ἐκάστην αὐτῶν ἢ καὶ πεντήκοντα ζεύγη καὶ πλέον ἢ δύο χιλιάδες ἄνθρωποι».

Ἀπὸ τὸ λόφο, ὅπου ἦταν τὸ στρατηγεῖο του, ὡς τὴν Προποντίδα, ἔταξε ὁ Μωάμεθ τὸ στρατὸ τῆς Ἀνατολῆς. Ἀπὸ τὸ στρατηγεῖο του ὡς τὸν Κεράτιο κόλπο ἔταξε τὸν εὐρωπαϊκὸ στρατὸ (τὸν Θρακικὸ, ὅπως συνηθίζαμε νὰ τὸν λέμε). Κάμποσες χιλιάδες ἄνδρες εἶχε στείλει πίσω ἀπὸ τὸν Γαλατᾶ, καὶ γενικὰ σ' ὅλους τοὺς λόφους ποῦ βρίσκονται πέρα ἀπὸ τὸν Κεράτιο κόλπο. Τοὺς ἄνδρες αὐτοὺς τοὺς ἐμπιστεύθηκε στὸ γαμπρό του Ζαγανὸ πασᾶ καὶ στὸν Καρατζιᾶ - μπέη. Ὁ Τουρκικὸς στόλος — π ρ ὶ ὡ τ ῆ φορὰ οἱ Τοῦρκοι εἶχαν στὴ διάθεσή τους ὀλόκληρο στόλο πολεμικῶν πλοίων — εἶχε κατακλύσει τὴν Προποντίδα.

27

Τὴν στιγμή ποῦ εἶδε ὁ Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος ὅτι ὁ Μωάμεθ ἔστησε τὴ σκηνή του ἀπέναντι ἀπὸ τὴν πύλη τοῦ Ἁγίου Ρωμανοῦ, ἀποφάσισε νὰ ἐγκαταλείψει κι' ὁ ἴδιος ἀμέσως τὸ Παλάτιον τῶν Βλαχερνῶν. Ὁ «δεινὸς μαχητῆς», ὅπως τὸν ὀνόμασε (εἰκοσιπέντε περίπου χρόνια πρὶν) ὁ Βησσαρίων, δὲ μπορούσε νὰ μείνει σὲ παλάτια καὶ σὲ χώρους ἀνετοὺς καὶ σχετικὰ ἀσφαλεῖς. Ἡ θέση

του ήταν εκεί όπου μπορούσε να τον βλέπει ο Μωάμεθ, όπου η πίεση του έχθρου θάταν ή πιό μεγάλη, και όπου θάσκαγαν τὰ φοβερὰ λιθάρια που θάριχνε ὁ «μέγας τηλεβόλος». Ἔτσι ὁ αὐτοκράτωρ, ἐγκαταλείποντας τὸ παλάτι καὶ τὴν περιοχή τῶν Βλαχερνῶν, πῆγε κ' ἔστησε τὴ σκηνή του πλάϊ στὴν πύλη τοῦ Ἁγίου Ρωμανοῦ, παίρνοντας μαζί του τὸν Ἰουστινιάνη με τοὺς Γενουάτες του, τὸν Γεώργιο Σφραντζῆ, καθὼς καὶ τὸν συγγενῆ του Φραγκίσκο «τὸν Τολέδο» (ὅπως τὸν ὀνομάζει ὁ Σφραντζῆς, «ὅς κατάγεται, λέγουσιν, ἐκ τοῦ αἵματος τοῦ περιφανοῦς βασιλέως Ἀλεξίου τοῦ Κομνηνοῦ»). Ἐκεῖ, στὴν πιό κρίσιμη ἐπαλξη, εἶχε τὴν ἔδρα του ὁ Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος, ὡς τὴν ὥρα που ἀποφάσισε ὁ Θεὸς νὰ τὸν πάρει ὡς ἥρωα καὶ ὡς μάρτυρα κοντά του. Καὶ ὅσες φορές ἀπομακρυνόταν — κι' ἀπομακρυνόταν, βέβαια, συχνὰ — τόκανε μόνο καὶ μόνο γιὰ νὰ ἐπιθεωρεῖ τὰ τεῖχη καὶ νὰ δίνει ὁδηγίες. Ὁ Σφραντζῆς γράφει: «Ὁ... βασιλεύς, ἅμα τῷ Φραγκίσκῳ τῷ Τολέδῳ τῷ συγγενεῖ αὐτοῦ..., καὶ μεθ' ἡμῶν ἐφιππος δι' ὅλης τῆς ἡμέρας καὶ νυκτὸς περιπατῶν ἦν γύρωθεν ἔνδον τῆς πόλεως καὶ τῶν τειχῶν καὶ τὰ εἰς ἀνάγκην τοῦ πολέμου ἠτοιμάζομεν».

Στὸν τομέα τῆς πύλης τοῦ Ἁγίου Ρωμανοῦ εἶχαν ταχθεῖ, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς Γενουάτες τοῦ Ἰουστινιάνη, καὶ κάμποσοι ἄλλοι ἄνδρες. Τὸ πρόσταγμα τὸ εἶχε ἐκεῖ ὁ Ἰουστινιάνης. Ὁ Δούκας μοῦ ἔλεγε ὅτι, ὅταν ἄρχισαν νὰ γκρεμίζονται τὰ τεῖχη στὸ κρίσιμο αὐτὸ τμήμα, ὁ αὐτοκράτωρ καὶ ὁ Ἰουστινιάνης εἶχαν «μετ' αὐτοὺς Λατίνους καὶ Ῥωμαίους ὡς τρισχιλίους». Τὴν πληροφορία αὐτὴ τὴν πῆρε ὁ Δούκας μετὰ τὴν ἄλωση. Ὡστόσο, ὁ αὐτοκράτωρ καὶ ὁ Ἰουστινιάνης δὲν εἶχαν συγκεντρώσει, ἀπὸ τὶς πρῶτες ἤδη μέρες τῆς πολιορκίας, τοὺς τρεῖς χιλιάδες στὸν τομέα ἐκεῖνον, ὅσο κρίσιμες κι' ἂν ἦταν. Ὁ Σφραντζῆς γράφει ὅτι, ὅταν καθόρισε ὁ αὐτοκράτωρ τὴ γενικὴ διάταξη τῶν πενιχρῶν δυνάμεων που εἶχε στὴ διάθεσή του, ἔταξε στὴν πύλη τοῦ Ἁγίου Ρωμανοῦ τὸν Ἰουστινιάνη με τετρακόσιους μονάχα ἄνδρες: «τῷ... Ἰωάννῃ τῷ Ἰουστινιανῶ τῷ αὐτοῦ στρατηγῶ καὶ εἰς πάντα καλῶ καὶ ἐπιτηδεῖω πρὸς ὃν καὶ ὁ βασιλεύς πολλὰ θαρρῶν ἦν διὰ τὴν γενναιότητα καὶ ἀνδρίαν καὶ τόλμην αὐτοῦ, ἐδόθη ἵνα μετὰ τετρακοσίων στρατιωτῶν Ἰταλῶν τε καὶ Ῥωμαίων φυλάττη ἐν τοῖς μέρεσι τῆς πύλης τοῦ ἁγίου Ῥωμανοῦ, ὅπου οἱ Τοῦρκοι πλεῖον τῶν ἄλλων μερῶν ἐμάχοντο».

Ξέροντας ἀρκετὰ καλά — ἀπὸ τὶς μέρες τοῦ ἔτους 1437 που τὶς πέρασα στὴν Κωνσταντινούπολη — τὰ τεῖχη καὶ τὶς πύλες τους, δὲ δυσκολεύομαι νὰ καταλάβω τὰ ὅσα γράφει ὁ Σφραντζῆς, μιλώντας στὸ Χρονικὸ του γιὰ τὴ διάταξη που πῆραν οἱ μικρὲς δυνάμεις τοῦ αὐτοκράτορος.

Ἡ πύλη τοῦ Ἁγίου Ρωμανοῦ βρίσκεται λίγο πρὸ πέρα ἀπὸ τὴ μέση τῶν χερσαίων τειχῶν. Ἀπὸ τὸν τομέα τῆς πύλης τοῦ Ἁγίου Ρωμανοῦ ὡς τὸ βορειότερο ἄκρο τῶν χερσαίων τειχῶν, δηλαδὴ ὡς τὸν Κεράτιο κόλπο, τὰ τεῖχη εἶχαν διαιρεθεῖ σὲ τέσσερες τομεῖς. Πρῶτος, μετὰ τὸν τομέα τοῦ Ἁγίου Ρωμανοῦ, ἦταν ἐκεῖνος ποῦ κέντρο του ἦταν ἡ πύλη ἢ Χαρσία (ἢ τῆς Ἀδριανουπόλεως ἢ τὸ Μυριάνδρον)· «Παύλῳ... καὶ Ἀντωνίῳ καὶ Τρωίλῳ τοῖς ἀυταδέλφοις», δηλαδὴ στοὺς ἀδελφοὺς Βοκκιάρδους (Bocchiardi), «ἐμπιστεύθη ἵνα φυλάττωσι τὸ Μυριάνδρον, ὅπου καὶ ἐν ἐκείνοις τοῖς μέρεσιν ἡ πόλις ἦν ἐπικίνδυνος». Τὸν ἐπόμενον, βορειοανατολικώτερον τομέα, μὲ κέντρο τὴν πύλην τὴν Καλιγαρία, ἀνάθεσε ὁ Κωνσταντῖνος στὸν Θεόδωρο τὸν ἐκ Καρύστου καὶ στὸν Γερμανὸ Ἰωάννη Γκράντ: «Θεοδώρῳ...τῷ ἐκ Καρύστου, ἀνδρὶ πολεμιστῆ καὶ δραστηρίῳ καὶ τοξότη ἡσκημένῳ ὑπὲρ ἀνθρώπου, καὶ Ἰωάννη Γερμανῶ, ἀνδρὶ τὰς τοῦ πολέμου μηχανὰς καλῶς εἰδότη, ἐδόθη ἵνα φυλάττωσιν ἐν τοῖς μέρεσιν τοῖς Καλιγαρίοις». Ὅταν ὁ θαυμασίος Λατῖνος ἀρχιεπίσκοπος Μυτιλήνης Λεονάρδος (Γενουάτης ἀπὸ τῆ Χίο ποῦ εἶχε κ' Ἑλληνικὸ αἷμα στὶς φλέβες του) κατάφερε, μετὰ τὴν ἄλωση, νὰ διαφύγει στὴ Χίο, ἔγραψε – στὴ σπουδαία ἐπιστολὴ ποῦ ἔστειλε, τὸν Αὐγούστο τοῦ 1453, στὸν Πάπα Νικόλαο τὸν πέμπτο – ὅτι στὴν Καλιγαρία πύλη εἶχαν τὴν εὐθύνη ὁ Θεόδωρος («Theodorus Charistino»), ὁ Θεόφιλος Παλαιολόγος («Theophilus-que Graecus») καὶ ὁ Γερμανὸς Ἰωάννης («cum Joanne Alemano»). Ὁ Σφραντζῆς λέει ὅτι ὁ Θεόφιλος εἶχε τὴν εὐθύνη σ' ἄλλον τομέα. Ἄκουσα, μάλιστα, ἀπὸ κάποιον ὅτι στὴν Καλιγαρία πύλη ἦταν ὑπεύθυνος καὶ ὁ Μανουὴλ Γουδέλης. Δὲν ἀποκλείεται νὰ γινῶν ἀλλαγὴς στὸ διάστημα τῆς πολιορκίας καὶ νὰ ἦσαν δίκιο καὶ ὁ Σφραντζῆς καὶ ὁ Λεονάρδος. Τὸ Παλάτιον τῶν Βλαχερνῶν – μὲ κέντρο, ἴσως, τὸν πύργο τοῦ Ἰσαακίου Ἀγγέλου – τὸ ἐμπιστεύθηκε ὁ Κωνσταντῖνος στὸν βάρηλο τῆς Βενετίας· «τῷ τῆς Ἑνετίας μπαίλῳ Ἰωάννη Μηνότῳ ἐνεπιστεύθη φυλάττειν καὶ οἰκονομεῖν τὰ ἀνάκτορα καὶ πάντα τὰ ἐκεῖσε». Ἐξηνταοχτῶ ἦταν, ὅπως πληροφορήθηκα πολὺ ἀργότερα, οἱ Βενετοὶ ἔμποροι ποῦ ὁ Μηνότος, στὶς 6 Ἀπριλίου, τοὺς κάλεσε νὰ συνεδριάσουν μαζί του στὸ Παλάτιον τῶν Βλαχερνῶν, καὶ ποῦ ἀποφάσισαν νὰ ὑπερασπίσουν, στὸ πλευρὸ τοῦ αὐτοκράτορος, τὴν Κωνσταντινούπολη. Τὸν ἀκρότατο (δηλαδὴ, βορειότατο) τομέα τῶν χερσαίων τειχῶν, μὲ κέντρο τὴν Ξυλόπορτα, τὸν ἐμπιστεύθηκε ὁ αὐτοκράτωρ στοὺς Γενουάτες Ἰερώνυμο καὶ Λεονάρδο· «ὁ... Ἰερώνυμος καὶ Λεονάρδος οἱ Λιγουρίται» πῆραν τὴν ἐντολὴ «ἵνα φυλάττωσιν ἐν τοῖς μέρεσιν τῆς πύλης τῆς λεγομένης Ξυλίνης» (ἢ Ξυλόπορτα ὀνομαζόταν παλαιότερα – ἔτσι

τῆ μνημονεύει ὁ αὐτοκράτωρ Ἰωάννης Καντακουζηνὸς — «ξυλίνη»). Ὁ Λεονάρδος εἶναι ἀκριβῶς ὁ Λατίνος ἀρχιεπίσκοπος Μυτιλήνης πού, ὅπως καὶ ὁ καρδινάλιος Ἰσίδωρος, πολέμησαν ὡς στρατιωτικοὶ ἀρχηγοὶ σὲ τομεῖς πού τοὺς ἐμπιστεύθηκε ὁ αὐτοκράτωρ, καὶ δὲν ἀρκέσθηκαν σὲ προσευχῆς καὶ σὲ ἠθικὴ συμπαράσταση.

Ἐνῶ οἱ τομεῖς, πέρ' ἀπὸ τὸν κεντρικὸ τομέα τῆς πύλης τοῦ ἁγίου Ρωμανοῦ καὶ ὡς τὸ βορειότερο ἄκρο τῶν χερσαίων τειχῶν (δηλαδή, ὡς τὸν Κεράτιο κόλπο), ἦταν τέσσερες, σὲ τρεῖς μονάχα — ἢ καὶ σὲ δυὸ — τομεῖς εἶχαν διαιρεθεῖ τὰ χερσαῖα τεῖχη ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, δηλαδή ἀπὸ τὸν τομέα τῆς πύλης τοῦ Ἁγίου Ρωμανοῦ ὡς τὸ νοτιώτερο ἄκρο, ὡς τὴν Προποντίδα.

Τὸν πρῶτο τομέα — πρὸς τὸν Νότο, καὶ μετὰ τὸν τομέα τοῦ Ἁγίου Ρωμανοῦ — τὸν ἐμπιστεύθηκε ὁ αὐτοκράτωρ στὸν Θεόφιλο Παλαιολόγο. Τὸ κρισιμώτερο σημεῖο στὸν τομέα αὐτὸν ἦταν ἡ πύλη τῆς Σηλυμβρίας: «Θεοφίλω... τῷ Παλαιολόγῳ, ἀνδρὶ ἐμπείρῳ πάσης γραμματικῆς πραγματείας καὶ τῆς Ἑλληνικῆς παιδείας καὶ μαθηματικῆς εἰς ἄκρον γευσαμένῳ, ἐνεπιστεύθη φυλάττειν κατὰ τὰ μέρη τῆς πύλης τῆς λεγομένης Σηλυμβρίας». Τὸν τομέα, πού ἀρχίζε λίγο πιὸ κάτω ἀπὸ τὴν πύλη τῆς Σηλυμβρίας κ' ἔφθανε ὡς ἓνα σημεῖο πρὶν ἀπὸ τὴν πύλη τῆ Χρυσῆ, τὸν εἶχαν στὰ χέρια τοὺς (ὅπως ἔμαθα ἀπὸ ἄλλη πηγή, γιατί αὐτὸ δὲν τὸ λέει ὁ Σφραντζῆς) ὁ Γενουάτης Μαυρίκιος Κατάναιο (ὁ Mauritius Catanaeus, ὅπως τὸν γράφει στὴ Λατινικὴ ἐπιστολὴ του ὁ Λεονάρδος) καὶ ὁ Βαπτιστῆς Γρίττης. «Μανουήλ δὲ τῷ ἐκ τῆς Λιγυρίας» (ἐδόθη) «φυλάττειν τὰ μέρη τῆς πύλης τῆς λεγομένης χρυσῆς μετὰ διακοσίων ἀνδρῶν τοξότων τε καὶ μπαλαιστρῶν». Στὴ Μυτιλήνη, μετὰ τὴν ἄλωση, ἄκουσα ὅτι τὴν εὐθύνη καὶ γι' αὐτὴν ἀκόμα τὴν πύλη τῆ Χρυσῆ τὴν εἶχε ὁ Μαυρίκιος. Μπορεῖ, λοιπόν, νὰ κάμε λάθος ὁ Σφραντζῆς καὶ νὰ ὀνόμασε, στὸ Χρονικὸ του, Μανουήλ τὸν Μαυρίκιο. Στὴν περίπτωση αὐτῆ, οἱ τομεῖς, ἀπὸ τὴν πύλη τοῦ Ἁγίου Ρωμανοῦ καὶ κάτω, δὲ θάταν τρεῖς, ἀλλὰ μονάχα δυὸ.

Δυὸ ἢ τὸ πολὺ τρεῖς — ἐπανδρωμένοι, μάλιστα, μὲ ἀκόμα μικρότερο ἀριθμὸ πολεμιστῶν — ἦταν καὶ οἱ τομεῖς τῶν θαλάσσιων τειχῶν πρὸς τὴν Προποντίδα, ἐνῶ τὰ θαλάσσια τεῖχη τοῦ Χρυσοῦ Κέρατος εἶχαν διαιρεθεῖ σὲ τέσσερες τομεῖς.

Ὁ Μανουήλ ὁ «ἐκ τῆς Λιγυρίας» (ἢ ὁ Μαυρίκιος, ἂν ὁ Μανουήλ καὶ ὁ Μαυρίκιος εἶναι τὸ ἴδιο πρόσωπο) εἶχε, ὅπως εἶπαμε, τὴν εὐθύνη γιὰ τὰ χερσαῖα τεῖχη πού ἀπὸ τὴν πύλη τῆ Χρυσῆ ἔφθαναν ὡς τὴν Προποντίδα. Τὸν τομέα τῶν θαλάσσιων τειχῶν, ἀπὸ τὸ σημεῖο ἐκεῖνο (τὸ Βραχιάλιον) ὡς τὴν πύλη τοῦ Ψαμάθου ἢ τῶν Ὑψωμαθίων (καὶ ἴσως ἀκόμα ἀνατολικώτερα), τὸν φύλαγε

ὁ Βενετὸς Ἰάκωβος Κονταρίνι: «τῶ... Ἰακώβω Κονταρίνῳ» (ἐδόθη) «ἵνα φυλάττη τὰ μέρη τῶν τειχῶν τοῦ ἔξωθεν λιμένος καὶ ἕως ἐγγύς τῶν Ὑψωμαθίων (καὶ οὐ διέλιπε ποιεῖν τὰ ὅσα ἔξεστι στρατιώταις, καὶ μάλιστα τοῖς εὐγενέσι)». Τὴν εὐθύνη γιὰ τὰ θαλάσσια τείχη, ποὺ προστάτευαν τὴν Ἁγία Σοφία καὶ τὸ Μέγα Παλάτιον, τὴν εἶχε ὁ κόνσουλὸς τῶν Καταλάνων: «τῶ... τῶν Καταλάνων κόνσουλῶ Πέτρῳ Γουλιάνῳ ἐδόθη ἵνα φυλάττη ἐν τοῖς μέρεσι τοῦ Βουκολέοντος καὶ ἄχρι ἐγγύς τοῦ Κοντοσκαλίου». Ὁ Σφραντζῆς δὲ μᾶς λέει ποιὸς φύλαγε τὸ τμῆμα ἐκεῖνο τῶν θαλάσσιων τειχῶν πρὸς τὴν Προποντίδα, ποὺ παρεμβάλλεται ἀνάμεσα στὴν πύλη τοῦ Υαμάθου (ἢ τῶν Ὑψωμαθίων) καὶ τὴν περιοχὴ τοῦ Κοντοσκαλίου. Ἀκουσα ἀργότερα ὅτι τὸ τμῆμα αὐτὸ ἀποτελοῦσε ἰδιαιτέρο τομέα ποὺ ὁ αὐτοκράτωρ τὸν εἶχε ἐμπιστευθεῖ στὸν Ὁρχάν μὲ τὸ μικρὸ τμῆμα Τούρκων ποὺ τοῦ ἦταν πιστοί. Ἐμεῖς οἱ Ἕλληνες ἐπιμέναμε πάντοτε νὰ λέμε — πράγμα ποὺ δὲν εἶναι διόλου βέβαιο — ὅτι ὁ Ὁρχάν ἦταν ἀδελφὸς τοῦ δεύτερου Μουράτ, ἀρα θεῖος τοῦ Μωάμεθ.

Ἀπὸ τὸ νοτιώτατο ἄκρο τοῦ Χρυσοῦ Κέρατος ὡς τὸ βορειότατο σημεῖο, ὅπου τὰ θαλάσσια τείχη τοῦ Χρυσοῦ Κέρατος ἐνώνονταν μὲ τὰ χερσαῖα τῶν Βλαχερνῶν, οἱ τομεῖς — τέσσερες, ὅπως εἶπα παραπάνω — ἦταν ἐμπιστευμένοι, ἐπίσης, σὲ πρόσωπα ἱκανά.

Τὸν πρῶτο, μὲ κέντρο τὴν πύλη τῆς Βασιλικῆς (ἢ τοῦ Εὐγενίου), τὸν φύλαγε ἓνας Βενετὸς ναυτικός: «τῶ... Γαβριὴλ Τριβιζάνῳ» (σωστότερα: Τρεβιζάνῳ) «τῶ τῶν Ἐνετῶν τριήρων καπετανίῳ μετὰ καὶ ἐτέρων ἀνδρῶν πεντήκοντα ἐδόθη φυλάττειν τὸν πύργον τὸν ἐν μέσῳ τοῦ ρεύματος, τὸν φυλάσσοντα τὴν εἴσοδον τοῦ λιμένος, καὶ ἦν ἀντικρὺς τῆς πύλης τῆς βασιλικῆς: καὶ τὸ ἐμπιστευθὲν αὐτῷ μέρος ὡς ποιμὴν καὶ οὐ μισθωτὸς καλῶς ἐφύλαττε». Τὸν ἐπόμενον τομέα, μὲ κέντρο τὴν Ὠραία πύλη, τὸν ἐμπιστεύθηκε ὁ αὐτοκράτωρ (αὐτὸ δὲν τὸ λέει ὁ Σφραντζῆς, ἀλλὰ τῶμαθα ἀπὸ ἄλλη πηγὴ), στὸν ἓναν πλοίαρχο καὶ στοὺς ναῦτες τῶν Κρητικῶν πλοίων ποὺ εἶχαν μείνει στὴν Κωνσταντινούπολη. Τοὺς δυὸ ἐπόμενους τομεῖς τοὺς εἶχαν στὰ χέρια τους δυὸ σπουδαῖοι ἄνδρες μὲ μεγάλους τίτλους, καὶ οἱ δυὸ Ἕλληνες, ὁ φανατικὸς ἀνθενωτικὸς Λουκᾶς Νοταρᾶς (ὁ μέγας δούξ, ποὺ ἔλεγε ὅτι προτιμοῦσε τοὺς Τούρκους ἀπὸ τοὺς Λατίνους), καὶ ὁ Ἰσίδωρος ποὺ εἶχε ἐγκαταλείψει τὴν ἀνατολικὴ ἐκκλησία καὶ εἶχε γίνῃ καρδινάλιος τοῦ Πάπα: «ὁ... μέγας δούξ Λουκᾶς Νοταρᾶς» διατάχθηκε «ἵνα φυλάττη ἐν τοῖς μέρεσι τοῦ Πετρίου καὶ ἕως τῆς πύλης τῆς ἁγίας Θεοδοσίας» (τὸ κομμάτι αὐτὸ ἀντιστοιχοῦσε στὸν κεντρικὸ τομέα τῶν θαλάσσιων τειχῶν στὸν Κεράτιο κόλπο)· τὸν βορειότερο τομέα ποὺ

ἔφθανε ὡς τὰ χερσαῖα τείχη τῶν Βλαχερνῶν τὸν εἶχε στῆ δικαιοδοσία του ὁ Ἰσίδωρος· «τῶ... καρδινάλη Ῥωσσίας ἐδόθη ἵνα φυλάττη ἐν τοῖς μέρεσι τοῦ Κυνηγεσίου καὶ ἕως τοῦ ἁγίου Δημητρίου». Τὸ κεντρικὸ σημεῖο στὸν βορειότατο θαλάσσιο τομέα, ποῦ ὁ Ἰσίδωρος τὸν ὑπερασπίσθηκε μὲ τοὺς ἄνδρες ποῦ εἶχε φέρει μαζί του, ἦταν ἡ πύλη τοῦ Κυνηγοῦ. Πλάϊ-στὴν Ξυλόπορτα γινόταν ἡ συνάντησι τῶν θαλάσσιων τειχῶν μὲ τὰ χερσαῖα, ποῦ τὸ ἀκρότατο βόρειο τμήμα τῶν τελευταίων τάχθηκαν νὰ τὸ ὑπερασπισθοῦν, ὅπως εἶπα παραπάνω, ὁ Λατίνος ἀρχιεπίσκοπος Μυτιλήνης Λεονάρδος κ' ἕνας ἄλλος Γενουάτης, ὁ Ἱερώνυμος.

Ἄλλες - ὅλες οἱ ἐφεδρεῖες τοῦ αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου ἦταν ἑφτακόσιοι ἄνδρες ποῦ εἶχαν κύρια βάση τους τὴν περιοχὴ τοῦ ἀγαπημένου μου ναοῦ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων. Ὁ Σφραντζῆς γράφει: «τὸν... Δημήτριον τὸν Καντακουζηνὸν καὶ τὸν γαμβρὸν αὐτοῦ Παλαιολόγον Νικηφόρον μετὰ καὶ ἑτέρων τινῶν κατέταξαν ἐν τῷ σεπτῷ ἀποστολείω καὶ ἐν ἑτέροις τόποις περιπατεῖν μετὰ ἑπτακοσίων ἀνδρῶν, ἵνα εἰς οἶον δὴ τόπον ἀνάγκη ὑπάρχει βοηθήσωσιν». Οὔτε, λοιπόν, κι' αὐτὲς οἱ ἐλάχιστες ἐφεδρεῖες μπορούσαν νὰ κρατηθοῦν, ὡς τὴν ὥρα ποῦ θὰ χρειάζονταν, ξεκούραστες. Ἔπρεπε νὰ «περιπατοῦν» σχεδὸν ἀδιάκοπα. Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Λεονάρδος ἰσχυρίζεται στὴν ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν Πάπα ὅτι ἀρχηγὸς τῶν ἐφεδρειῶν ἦταν ὁ συγγενὴς τοῦ αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου Νικόλαος Γουδέλης. Δὲν ἀποκλείεται νὰ εἶχαν διαιρεθεῖ οἱ ἐφεδρεῖες σὲ τμήματα μὲ δυὸ ἢ καὶ τρεῖς ἀρχηγούς.

«Τοὺς δὲ μοναχοὺς καὶ ἱερεῖς καὶ κληρικοὺς καὶ τοῦ λοιποῦ καταλόγου τῆς ἐκκλησίας ἄνδρας διέταξαν» (δηλαδή, τοὺς ἔβαλε ὁ ἴδιος ὁ αὐτοκράτωρ) «ἵνα διαμερισθῶσιν ἐνθεν κάκειθεν ἐν τῷ περιβόλῳ τῆς πόλεως, ἵνα καὶ αὐτοῦ τοῦ θεοῦ δεόμενοι καὶ ἡμεροσκόπους καὶ νυκτοσκόπους ποιῶσι, καὶ δεήσεσι ἐξιλεοῦσθαι τὸ θεῖον ὑπὲρ τῆς σωτηρίας τῆς πόλεως».

Πῶς δὲ βρέθηκε οὗτ' ἕνας μοναδικὸς ἱεράρχης τῆς δικῆς μας ἐκκλησίας γιὰ ν' ἀνεβεῖ στὶς ἐπάλξεις καὶ νὰ πάρει, ὅπως τῶκαμε ὁ ἠλικιωμένος καρδινάλιος Ἰσίδωρος καὶ ὁ Λατίνος ἀρχιεπίσκοπος Λεονάρδος, τὴν πολεμικὴ εὐθύνη σ' ἕναν κρίσιμο τομέα; Ἄκουσα ἀργότερα ὅτι ἔνα ἀπὸ τὰ τόσα μίλια τῶν τειχῶν τὸ εἶχαν ἀναλάβει καλόγεροι δικοὶ μας. Ὁ Σφραντζῆς δὲ λέει τίποτε γι' αὐτό. Ἐμένα μ' ἀρέσει νὰ τὸ πιστεύω. Πάντως, γιὰ νὰ πάρουν οἱ καλόγεροι τὴν εὐθύνη νὰ ὑπερασπισθοῦν μονάχα ἕνα μίλι, αὐτὸ θὰ πεῖ ὅτι, ἀπὸ τοὺς χιλιάδες μοναχοὺς ποῦ βρισκόνταν στὴν Κωνσταντινούπολη, μιὰ μικρὴ ὁμάδα θὰ δέχθηκε νὰ πολεμήσει· θάταν, ἴσως, ἡ ὁμάδα τῶν μοναχῶν ἐκείνων ποῦ δὲ θάταν φανατικοὶ ἀνθευωτικοί.

Τ' ὄνομα τοῦ ἱερομόναχου Γενναδίου (τοῦ Γεωργίου Σχολάριου) ἀπουσιάζει ἀπὸ τῆς πολεμικῆς σελίδος τῆς κρισιμότερης ὥρας τοῦ Γένους.

Κάμποσοι φανατικοὶ ἀνθενωτικοὶ θὰ κάκισαν, μάλιστα, τὴν ἀπόφαση τοῦ Κωνσταντίνου νὰ χρησιμοποιήσῃ τὰ ἅγια σκεύη τῶν ναῶν γιὰ νὰ πληρῶνῃ τοὺς στρατιῶτες, καὶ θὰ ἐχαρακτήρισαν τὴν πράξη αὐτὴ ὡς ἱεροσυλία. Αὐτὸ τὸ συνάγω ἀπὸ μιὰ χαρακτηριστικὴ περικοπὴ τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Σφραντζῆ, ποὺ λέει : «Ἐπειδὴ δὲ καὶ χρημάτων ἐσπάνιζον τὰ βασίλεια διὰ τὸν μισθὸν τῶν στρατιωτῶν, προσέταξεν ὁ βασιλεὺς λαβεῖν τὰ τῶν ἐκκλησιῶν σκεύη ἅγια καὶ ἀφιερωμένα τῷ θεῷ, καὶ χρήματα ἐποίησαν. Καὶ μὴ τις ἐγκαλέσῃ ἡμᾶς ὡς ἱεροσύλους· ἕνεκεν τῆς τοῦ καιροῦ ἀνάγκης ἐγίνετο, ὡς καὶ ὁ Δαυὶδ πεπονθῶς, πεινάσας, τοὺς ἄρτους τῆς προθέσεως ἔφαγεν, ἃ οὐκ ἔξεστι φαγεῖν εἰ μὴ τοῖς ἱερεῦσι μόνοις. Ἔλεγε γάρ ὁ μακαρίτης ὁ βασιλεὺς· ἂν ὁ θεὸς τὴν πόλιν λυτρώσῃται, τετραπλοῦν ἀποδώσω τῷ κυρίῳ μου'».

28

Ὡς τῆς 20 Ἀπριλίου δὲ σημειώθηκαν παρὰ μόνον προπαρασκευαστικὲς καὶ δοκιμαστικὲς ἐνέργειες τῶν Τούρκων. Ἀφοῦ τάχθηκαν τὰ τηλεβόλα, ἔγιναν κάμποσες δοκιμὲς τῶν πετροβόλων αὐτῶν μηχανῶν, ἀκόμα καὶ τῆς μεγάλης «χωνείας» ποὺ τάχθηκε ἀπέναντι ἀπὸ τὴν πύλη τοῦ Ἁγίου Ρωμανοῦ καὶ ποὺ τρόμαξε, μὲ τὸ φοβερὸ τῆς κρότου, τοὺς δικούς μας, κάνοντάς τους νὰ σταυροκοπιοῦνται καὶ νὰ λένε «Κύριε ἐλέησον». Ἀφοῦ ἔριξε, ὅμως, ἡ μεγάλη αὐτὴ μηχανὴ μερικὰ ἀπὸ τὰ τεράστια λιθάρια τῆς, ζεστάθηκε μιὰ μέρα τόσο πού, μόλις μπῆκε μέσα τῆς ὁ ψυχρὸς ἀέρας, ἔσκασε, σκοτώνοντας κάμποσους Τούρκους. Φυσικὰ, οἱ Τούρκοι εἶχαν πολλές ἄλλες μηχανές, μεγάλες καὶ μικρές, κι' ὁ Μωάμεθ ἔφτιαξε — στὴ θέση ἐκείνης ποὺ ἔσκασε — μιὰν ἄλλη τεράστια μηχανή.

Ὁ Σφραντζῆς γράφει : «Καὶ ἐκ πετροβόλων μηχανημάτων πολλαὶ οἰκίαι περιφανεῖς ἐγγὺς τῶν τειχῶν ἠχρειώθησαν, καὶ μάλιστα τὰ ἀνάκτορα· ἐκ δὲ τῶν ἐλεβόλεων τὴν πόλιν ἐθορύβουν κροτοῦντες καὶ κλονοῦντες τοῖς τείχεσι καὶ τοῖς πύργοις ἐνέδιδον, καὶ διαμφίς οὐκ ἔλιπον θάνατοι ἐκ τε τῶν ἐλεβόλεων καὶ τῶν ἐλεβολίσκων... Ἡ δὲ μεγάλη ἐκείνη καὶ ἰσχυρὰ ἐλέβολις διὰ τὸ συνεχῶς σφενδονίζειν καὶ οὐ τοσοῦτον τὸ μέταλλον ὑπάρχειν καθαρὸν διεργάγη ἐν τῷ βάλλειν τὸν τεχνίτην τὸ πῦρ καὶ εἰς πολλὰ διεμερίσθη κλάσματα, καὶ ἐκ τούτων πολλοὶ ἀπεκτάνθησαν καὶ ἐπλήγησαν... Ὡς δὲ ὁ ἀμηρᾶς τὴν κεκλασμένην ἐλέβολιν ταχέως πάλιν ὑγιῆ καὶ σώαν ἐποίησεν, ἡμέρας τε καὶ νυκτὸς μετὰ βίας τοῖς τείχεσιν ἔτυπτον...».

Ὁ Δούκας, μετὰ τὴν ἄλωση, πληροφορήθηκε καὶ μοῦ ἐξήγησε τὴ μέθοδο ποὺ ἀκολούθησε ὁ τεχνίτης — νομίζω πὼς θᾶταν ἄλλος καὶ ὄχι ὁ πρῶτος ποὺ θὰ σκοτώθηκε, φαντάζομαι, στὴν ἔκρηξη — γιὰ ν' ἀποτρέψει τὴ διάρρηξη τῆς νέας μεγάλης «χωνείας»: «Ὁ... σοφιστὴς τῆς κακίας ἐκείνης ὁ τεχνίτης τι μέθοδον ἐπίστατο τοῦ μὴ διαρραγῆναι τὴν χωνείαν. Καὶ γὰρ οἶδαμεν χωνείας ἀπολυούσας προβόλους: μετὰ γοῦν τὸ ἀπολυθῆναι τοῦ σκεύους, εἰ καὶ μὴ ἐφυλάττετο σκεπταζομένη ὑπὸ πύλων ἐξ ἐρίων παχέων, παρευθὺς ὡς ὕελος διερρήγνυτο, καὶ μετὰ τοσαύτην ἐπισκοπὴν ἢ δις ἢ τὸ πλεον τρίς ἀποπέμπων ἐσχίζετο, τοῦ ἀέρος χωροῦντος ἐν τοῖς κοίλοις τῶν μετάλλων ὑποβαθύμασιν. Οὗτος δὲ τί ἐποίει; Μετὰ τὸ σφενδονισθῆναι τὴν πέτραν, τῆς χωνείας ζεούσης ἀπὸ τῆς θερμότητος τοῦ νίτρου καὶ τοῦ τεάφου, παρευθὺ κατέβρεχεν αὐτὴν ἐλαίῳ, καὶ σὺν τούτῳ ἐπληροῦντο τὰ ἔνδον αὐτῆς ἀερώδη βάθη, καὶ οὐκ ἐνήργει τὸ ψυχρὸν λεανθὲν ὑπὸ τῆς τοῦ ἐλαίου θερμότητος, καὶ ἐβάσταζε τὸν κόπον εὐκόλως». Κατάπιναν, ὅμως, τόσο λάδι ἢ φοβερὴ αὐτὴ «χωνεία» καὶ οἱ ἄλλες μηχανές, ὥστε, ἂν δὲν ἔδιναν στὸν Μωάμεθ τὶς ἀναγκαῖες ποσότητες λαδιοῦ οἱ Γενουάτες τοῦ Γαλατᾶ, θᾶταν ἀδύνατο νὰ χρησιμοποιηθοῦν. Ὁ Γαλατᾶς, ἂν καὶ ἤξερε ὅτι ἡ τύχη του εἶναι συνυφασμένη μὲ τὴν Κωνσταντινούπολη, προσπάθησε νὰ παίξει διπλὸ παιχνίδι, τηρώντας οὐδετερότητα φιλικὴ ἀπέναντι καὶ τῶν δυὸ μερῶν. Ὁ Δούκας εἶχε θετικὲς πληροφορίες ὅτι οἱ Γενουάτες τοῦ Γαλατᾶ ἀκολουθοῦσαν τὴν ἀκόλουθη πονηρὴ τακτικὴ: «ἐξερχόμενοι διῆγον ἐν τῷ κάμπῳ τοῦ φοςάτου ἀφόβως, καὶ τὰ ζητούμενα χρεώδη ἐδίδοσαν ἀφθόνως τῷ τυράννῳ, καὶ ἔλαιον διὰ τὰς σκευάς, καὶ ἄλλο εἴ τι αἰτοῦντες οἱ Τοῦρκοι ἐφαίνοντο· τοῖς δὲ Ῥωμαίοις κρύφα καὶ διὰ τῆς νυκτὸς διαβαίνοντες τὴν ἡμέραν πᾶσαν συμμαχοῦντες ἦσαν· τῇ δὲ ἐπιούσῃ νυκτὶ ἐναλλαττόμενοι ἄλλοι ἐν τῇ πόλει, καὶ αὐτοὶ ἐν τοῖς οἴκοις καὶ ἐν τῷ φοςάτῳ διέτριβον διὰ τὸ λαυθάνειν τοὺς Τούρκους».

Ἐκτὸς ἀπὸ τῆ δράση τῶν «πυριβόλων» (ὅπως λέει ὁ Σφραντζῆς) «μηχανημάτων» ποὺ εἶχε σκοπὸ ν' ἀδυνατίσει ὄχι μόνο τὰ τεῖχη τῆς Βασιλεύουσας, ἀλλὰ καὶ τὰ νεῦρα τῶν ὑπερασπιστῶν τῆς καὶ τοῦ ἄμαχου πληθυσμοῦ, σημειώθηκαν καὶ τὶς πρῶτες ἤδη ἑβδομάδες ἀψιμαχίες, δηλαδὴ ἐπιθέσεις μικρῶν Τουρκικῶν ὁμάδων. Ὡστόσο, κ' οἱ ἀψιμαχίες αὐτὲς εἶχαν μοναδικὸ σκοπὸ νὰ κουράσουν μονάχα καὶ νὰ ἐκνευρίσουν τοὺς δικούς μας, κρατώντας τους σὲ ἀδιάκοπη ἐπιφυλακὴ. Στις 18 Ἀπριλίου, ἀργὰ τὸ βράδυ, ἐξαπολύθηκαν, ἀλαλάζοντας, μεγαλύτερες ὁμάδες Τούρκων κατὰ τῶν τειχῶν, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐφοδος αὐτὴ — ἡ μάχη, κάτω ἀπὸ τὸ φῶς τοῦ φεγγαριοῦ, ἔπιασε ἕξη ὥρες — ἦταν μιὰ δοκιμαστικὴ μονάχα

κρούση. Ὁ Μωάμεθ, πάντως, θὰ διαπίστωσε τὴ νύχτα ἐκείνη ὅτι, ὅσο μικρὸς κι' ἂν ἦταν ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀνδρῶν ποὺ ὑπερασπίζονταν τὰ τεῖχη, ἡ ψυχὴ τους ἦταν μεγάλη.

Στις 20 Ἀπριλίου σημειώθηκαν, στὴν Προποντίδα, τὰ γεγονότα ἐκεῖνα ποὺ διηγήθηκα παραπάνω. Ὄταν οἱ τέσσερες ὀλκάδες κατάφεραν, μολονότι ὁ ἀγώνας ἦταν φοβερὰ ἄνισος, νὰ μποῦν στὸν Κεράτιο κόλπο, ὁ Μωάμεθ δὲν περιορίσθηκε, ἀφοῦ εἶχε γίνει μουσκίδι μπαίνοντας στὴ θάλασσα μὲ τ' ἄλογό του, νὰ δεῖρει τὸν ἀρχηγὸ τοῦ στόλου του καὶ νὰ δαγκώσει τὰ ἴδια του τὰ δάχτυλα, ἀλλὰ ἔβαλε σὲ κίνηση καὶ τὸ μυαλό του. Διαπίστωσε ὅτι ὁ στόλος του δὲν ἀξίζει τίποτε· προεξόφλησε τὴν ἀνικανότητα τοῦ στόλου του νὰ παραβιάσει τὴν εἴσοδο τοῦ Χρυσοῦ Κέρατος· καὶ σκέφθηκε νὰ μπεῖ στὸν Κεράτιο κόλπο, χωρὶς καὶ νὰ παραβιάσει, σπάζοντας τὴν ἀλυσίδα, τὴν εἴσοδό του. Σκέφθηκε κάτι ποὺ θὰ τὸλεγα ἀκατόρθωτο, ἂν δὲν τὸ κατόρθωνε. Ἐμεῖς οἱ Ἕλληνες, ἔχοντας τὴν ψυχικὴ δύναμη ν' ἀναγνωρίζουμε τὸ μεγαλεῖο καὶ τῶν πιὸ φοβερῶν ἐχθρῶν μας, δὲ μπορούμε νὰ μὴν ἐκφράσουμε τὸ θαυμασμό μας γιὰ τὴ λύση ποὺ βρῆκε ὁ σουλτάνος. Ὁ Δούκας, ὅταν πληροφορήθηκε τὸ γεγονὸς ποὺ σημειώθηκε, ἄρχισε νὰ μοῦ διηγεῖται τὰ καθέκαστα, λέγοντάς μου ὅτι ὁ Μωάμεθ, βλέποντας «ὡς οὐκ ἔστι δυνατὸν τοῦ κατασχεῖν τὸν λιμένα, ... τεχνάζεται γενναῖόν τι καὶ ἀνδρεῖον σόφισμα». Καὶ ποιό ἦταν τὸ σόφισμα αὐτό; Θὰ τὸ διηγηθῶ μὲ τὰ λόγια ποὺ ἄκουσα ἀπὸ τὰ χεῖλη τοῦ Δούκα :

«Προστάττει» (ὁ Μωάμεθ) «τοῦ εὐθυδρομηθῆναι τὰς νάπας τὰς ὀπισθεν κειμένας τοῦ Γαλατᾶ, ἀπὸ τὸ μέρος τὸ πρὸς ἀνατολὴν κάτωθεν τοῦ διπλοῦ κίονος ἕως τὸ ἄλλο μέρος τοῦ Γαλατᾶ τὸ πρὸς τὸν αἰγιαλὸν τοῦ Κερατίου κόλπου κείμενον ἀντικρυ Κοσμηδίου. Καὶ ποιήσαντες τὴν ὁδὸν ὁμαλήν, ὅσον ἐδύναντο, διὰ τῶν φαλάγγων ἐπιβιβάσας τὰς διήρεις καὶ τὰ ἰστία πτερώσας ἐκέλευσεν ἔλκειν διὰ ξηρᾶς ἐκ τοῦ πορθμοῦ τοῦ ἱεροῦ στομίου καὶ εἰσάγειν εἰς τὸν Κεράτιον κόλπον τὰ πλοῖα. Ὁ καὶ γέγονεν. Εἴλκοντο δὲ τὰ σκάφη, καὶ ἐν ἐκάστῳ πρωρεὺς καὶ ἄλλος ἐπὶ τῶν οἰάκων καθήμενος. Ἐτερος δὲ τὸ πτερόν κρατῶν τὸ ἰστίον ἐτίνασσεν· ἄλλος τύμπανον, ἕτερος σάλπιγγα κρούων ἐμελῶδει θαλάσσιον μέλος. Καὶ ἐξ οὐρίας πλέοντες τὰς νάπας καὶ τοὺς ρύακας τὴν ξηρὰν διήρχοντο, ἕως οὗ καταντήσαντες ἐν τῇ ὑγρᾷ ταύτας ἀνήγαγον ὀγδοήκοντα τὸν ἀριθμόν, αἱ διήρεις ὑπάρχουσαι» (ὁ Κριτόβουλος γράφει ὅτι ἦταν «νῆες ἑπτὰ καὶ ἐξήκοντα»). Καὶ συμπλήρωσε τὴν ἀφήγησή του ὁ Δούκας μὲ τὶς φράσεις : «Τὶς εἶδε τοιοῦτον καὶ τὶς ἤκουσεν; Ὁ Ξέρξης τὴν θάλασσαν ἐγεφύρωσε, καὶ ὡς ξηρὰν ὁ τοσοῦτος στρατὸς ἐπάνω ταύτης διῆλθεν. Οὗτος δὲ ὁ νέος Μακεδῶν... τὴν γῆν ἔθα-

λάσσωσε, καὶ ὡς κατὰ κυμάτων, τὰ πλοῖα κατὰ τῶν κορυφῶν τῶν ὀρέων ἀπέζευξεν». Ὄταν πιά μάθαμε τὴ φοβερὴ εἶδηση — τὴν εἶδηση ὅτι ὁ Μωάμεθ μπῆκε στὴν Κωνσταντινούπολη — μοῦ εἶπε ὁ Δούκας, ξαναφέροντας τὴ συζήτηση στὸ μέγα ἐκεῖνο τέχνασμα, ὅτι ὁ Μωάμεθ ξεπέρασε καὶ τὸν Ξέρξη· «καὶ ἐκεῖνος διαβὰς τὸν Ἑλλησποντον παρὰ τῶν Ἀθηναίων αἰσχύνην ἐνδυθεὶς ὑπέστρεψεν, οὗτος δὲ τὴν ξηρὰν ὡς ὑγρὰν διαβὰς τοὺς Ῥωμαίους ἠφάνισε, καὶ τὰς χρυσᾶς οὐτέως Ἀθήνας, τὰς κοσμοῦσας τὸν κόσμον, τὴν βασιλίδα τῶν πόλεων εἶλε».

Καὶ ὁ Κριτόβουλος — ὅπως βλέπω τώρα, διαβάζοντας ἓνα ἀντίγραφο τοῦ ἱστορικοῦ βιβλίου του — διηγεῖται μὲ τὸν ἴδιο περὶπου τρόπο τὴ μεταφορὰ τῶν πλοίων τοῦ Μωάμεθ στὸν Κεράτιο κόλπο. Καὶ καταλήγει σὲ κρίσεις ποὺ μοιάζουν πολὺ μὲ τὶς κρίσεις τοῦ Δούκα: «Καὶ ἦν ἰδεῖν θέαμα ξένον καὶ ἀκοαῖς ἀπιστον πλὴν τῶν τεθεαμένων, ναῦς ἐπὶ τῆς μεσογείας φερομένης, ὥσπερ ἐπὶ θαλάσσης πλεύσας... Ἐγὼ δὲ νομίζω καὶ τῆς Ξέρξου Ἀθω διορυγῆς μείζον εἶναι τοῦτο πολλῶν, καὶ παραδοξότερον καὶ ἰδεῖν καὶ ἀκοῦσαι». Καὶ χαρακτηρίζει ὁ Κριτόβουλος τὴν ἀπόφαση ποὺ πῆρε ὁ Μωάμεθ ὡς «βουλήν... ξυνητὴν καὶ μόνης τῆς αὐτοῦ διανοίας καὶ ἰσχύος ἀξίαν».

Ἀκόμα καὶ σήμερα θὰ εἶχα ἀμφιβολίες γιὰ τὸ παραπάνω κατόρθωμα τοῦ σουλτάνου, ἂν δὲν τὸ ἐβεβαίωνα — στὸ Ἡμερολόγιο ποὺ κράτησε καὶ ποὺ ἀντίγραφό του ἔφθασε στὰ χέρια μου — ἓνας Βενετός, ὁ Νικόλαος Βάρβαρος, ποὺ ἦταν χειρουργὸς σ' ἓνα ἀπὸ τὰ βενετικὰ πλοῖα καὶ παρακολούθησε μὲ τὰ ἴδια του τὰ μάτια τὸ γεγονός. Ὁ Νικόλαος Βάρβαρος — τὸ Ἡμερολόγιό του εἶναι μιὰ καλὴ πηγὴ γιὰ ὅσα εἰδικώτερα ἔγιναν στὴ θάλασσα — μᾶς λέει ὅτι τὰ πλοῖα ποὺ μεταφέρθηκαν στὸν Κεράτιο κόλπο ἦταν ἑβδομήντα δύο. Καὶ μᾶς λέει καὶ κάτι ἄλλο ὁ Βενετός αὐτός· μᾶς λέει ὅτι τὴν ἰδέα γιὰ τὸ παράδοξο τέχνασμα τὴν ἔριξε στὸν Μωάμεθ ἓνας Χριστιανὸς (κάποιος Γενουάτης, ἴσως, τοῦ Γαλατᾶ).

Γιὰ τὸν αὐτοκράτορα Κωνσταντῖνο, μὲ τὴν ἐμφάνιση τοῦ Τουρκικοῦ στόλου μὲς στὸν ἴδιο τὸν Κεράτιο κόλπο, δημιουργήθηκε ἓνα νέο μεγάλο πρόβλημα. Δηλαδή, τὸ πρόβλημα ποὺ ἦταν ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχὴ κρίσιμο, ἡ ὀλιγανθρωπία τοῦ στρατοῦ του, ἔγινε ἀκόμα πιὸ κρίσιμο καὶ ἐντονώτατο. Ἐπρεπε ν' ἀδυνατίσει ἀκόμα περισσότερο τὰ χερσαῖα τεῖχη, γιὰ νὰ ἐπανδρώσει καλύτερα τὰ θαλάσσια τοῦ Χρυσοῦ Κέρατος πού, ὡς τὴν ὥρα ἐκείνη, τὰ φύλαγαν μονάχα μερικὲς δεκάδες ἀνδρῶν. Ἐχῶ τὴν ἰδέα ὅτι, ὅταν ἐμφανίσθηκε στὸν Κεράτιο ὁ στόλος τοῦ σουλτάνου, ἔγινε ἡ ὀριστικὴ διαίρεση τῶν θαλάσσιων τευχῶν πρὸς τὴν πλευρὰ τούτη σὲ τέσ-

σερες τομείς, δηλαδή σ' εκείνους που ανάλαβαν να υπερασπισθοῦν, ἀπὸ τὸ βορειότερο ἄκρο τους ἕως κάτω, ὁ καρδινάλιος Ἰσίδωρος, ὁ μέγας δούξ Λουκάς Νοταρᾶς, ὁ πλοίαρχος ἀπὸ τὴν Κρήτη πού τ' ὄνομά του δὲν τῶμαθα, καὶ ὁ Βενετὸς Γαβριήλ Τρεβιζάνος. Τὸ συμπέρασμα αὐτὸ τὸ βγάζω, διαβάζοντας τὴν περιγραφή πού κάνει ὁ Κριτόβουλος :

«Ῥωμαῖοι δὲ πρᾶγμα τοσοῦτον παρά δόξαν γεγονὸς θεασάμενοι, καὶ τῶ Κέρατι ναῦς πολεμίας ἐφορμοῦντας, ὅπερ οὐκ ἂν ποτε προσεδόκησαν, ἐξεπλάγησάν τε τῶ παραλόγῳ τῆς θέας καὶ ἐς ἀμηχανίαν τε καὶ ἀπορίαν μεγίστην ἐνέπεσον, μὴ ἔχοντες τοῦ λοιποῦ ὅτι καὶ δράσαιεν, ἀλλὰ δὴ καὶ ἀπόγνωσιν· καὶ γὰρ ἀφ' ὕλακτον ἔχοντες πρότερον τὸ τοῦ Κέρατος τεῖχος, σταδίους ἑγγύς πού τριάκοντα, οὐδὲ οὕτως εἶχον ἀρκούντως τοῖς ἄλλοις τείχεσιν ἕς γε προφυλακὴν τε καὶ μάχην οὔτε οἱ ἄστοι οὔτε οἱ ξένοι, ἀλλ' ἐπάλξεις δύο καὶ τρεῖς εἶχον ἕνα προπολεμοῦντα· νῦν δὲ καὶ τοῦτο τὸ τεῖχος ἀνοιγὲν τῶ πολέμῳ φυλάττειν ἀνάγκην ἔχοντες, ἠναγκάζοντο τὰς ἄλλας ἐπάλξεις ἀπογυμνοῦν καὶ μετακομίζειν ἐνταῦθα τοὺς ἄνδρας· ὅπερ ἦν κίνδυνος προφανῆς, κενουμένου τῶν προμαχομένων τοῦ ἄλλου τείχους, καὶ μὴ ἀρκούντων τῶν ἐγκαταλελειμμένων, ὀλίγων ὄντων, φυλάττειν αὐτό».

Τότε ἀποφασίσθηκε ἡ πυρπόληση τοῦ Τουρκικοῦ στόλου πού βρέθηκε ξαφνικὰ — λένε ὅτι ἡ μεταφορὰ ἐγινε μέσα σὲ μιὰ μοναδική νύχτα — στὸν Κεράτιο κόλπο. Ὁ Δούκας πληροφορήθηκε ὅτι τὴν ιδέα τὴν εἶχε ὁ Ἰουστινιάνης. Πιὸ πιθανὴ μοιάζει ἡ ἐκδοχὴ ὅτι ἡ σκέψη συζητήθηκε στὸ πλοῖο τοῦ Βενετοῦ Ἀλωῦσίου Διέδου. Ὁ Σφραντζῆς πού ἦταν πλάι στὸν αὐτοκράτορα διηγεῖται τὴν τραγικὴ ἀπόπειρα μὲ τ' ἀκόλουθα λόγια :

«Καὶ αὐθις ἐτέρας βουλῆς γενομένης, ἵνα τὰς ἐν τῶ λιμένι φερόμενας τριήρεις καὶ γέφυραν ἐμπρήσωσι μηχανῇ τινί, διότι μεγάλην ταραχὴν καὶ κίνδυνον αἱ νῆες αὗται τῇ πόλει ἐνέδιδον, καὶ μηχανὴν τινα εὔρον, καὶ τὴν βουλὴν ἐξεφώνησαν τῶ βασιλεῖ. Ἰάκωβος Κόκος ὁ Ἐνετός, ἀνὴρ ὀξύτερος τοῦ ποιεῖν ἢ λέγειν, ὡς ἐνεμπιστεύθη τοῦ πέρας δῶσαι τῆς ὑποθέσεως, ἤρξατο τοῦ ἔργου πάνυ ἐπιτηδεῖως καὶ καλῶς τρόπῳ τοιῶδε. Ἀκάτια τρία πάνυ ταχέα καὶ γοργὰ οἰκονομήσας, καὶ τεσσαράκοντα νέους θαρσαλέους καὶ μεγαλοψύχους καὶ ἀνδρείους ἐν αὐτοῖς ἔβαλε, Γραικοὺς τε καὶ Ἰταλοὺς, καὶ καλῶς παραγγείλας αὐτοῖς τὰ πάντα καὶ τὰς κατασκευασθείσας μετὰ τοῦ ὑγροῦ πυρὸς τέχνας δώσας, ἵνα ἔλθωσι νυκτὸς καὶ περάσωσι πρὸς τὸν Γαλατᾶν καὶ πλησίον τῆς πέρας ἐκείνης γῆς ἔλθωσιν ἕως τῶν τριήρων καὶ τὰ ὀρισθέντα πράξωσιν. Καὶ ἐγεγόνει ἂν, εἰ μὴ καὶ εἰς τὸ αὐτὸ ἡ κακὴ τύχη ἡμῶν ἐμπόδιζε. Ἐλθόντες δὲ

πάνυ ἐπιτηδείως καὶ τὴν γέφυραν περιπατήσαντες καὶ περάσαντες καὶ δύο νέους ἀφέντες ἐκεῖ μετὰ κατασκευῆς, ἵνα ὅταν οἱ ἕτεροι εἰς τὰς τριήρεις ἐγγίσωσι καὶ σημεῖόν τι ἴδωσι, τότε ἐν μιᾷ ὥρᾳ θεαφίω τὸ ὑγρὸν πῦρ ἀνάψωσι, φθάσαντες δὲ καὶ ἕως τῶν τριήρεων ἐγγύς, ὁ θεὸς ἢ διὰ τὰς ἀμαρτίας ἡμῶν ἐκώλυσε τὸ ἔργον, ἢ ἐξ ἀπροσεξίας τινὸς τῶν νέων ἐκείνων οἰκέτης τις τὸ μυστήριον τοῖς ἐναντίοις ἐμήνυσε· καὶ φυλακὰς ἀγρύπνους καὶ νυκτοσκόπους ἔχοντες, ὡς εἶδον αὐτούς, μετὰ σκευῶν καὶ πετρῶν καὶ μετὰ ἐτέρων ἀκατίων τὸ ἐν ἀκάτιον ἐβύθισαν καὶ μερικοὺς τῶν ἀνθρώπων ἐζώγρησαν· καὶ οὕτως οὐδὲν ἕτερον οἱ ἡμέτεροι ἐποίησαν εἰ μὴ μίαν τῶν τριήρεων ἐπυρπόλησαν. Καὶ τὸ ἐν τῇ γεφύρᾳ πῦρ πλῆθος τῶν Τούρκων δραμόντες ἐναπέσβησαν. Τοὺς δὲ νέους ἐκείνους» (ὁ Σφραντζῆς τοὺς λέει «τεσσαράκοντα», ἐνῶ ὁ Νικόλαος Βάρβαρος γράφει ὅτι ἦταν ἐνενηντα) «τοὺς θαυμαστοὺς καὶ ὠραίους ὁ ἀσεβῆς ἀμηρᾶς προστάξας τῷ πρωτῷ πάντας οἰκτρῶς ἐθανάτωσεν, ἡμῶν ὀρώντων αὐτούς· καὶ θρῆνος ἐγεγόνει ἐν τῇ πόλει ὑπὲρ αὐτῶν ἀμέτρητος. Ὁ δὲ βασιλεὺς λυπηθεὶς καὶ αὐτὸς προσέταξεν ἵνα ἀνωθεν τῶν πύργων κύκλωθεν τοὺς αἰχμαλώτους Τούρκους θανατώσωσιν· ἦσαν γὰρ τὸν ἀριθμὸν ἀναιρεθέντες διακόσιοι ἐξήκοντα». Ὁ Νικόλαος Βάρβαρος (πού, ὡς Βενετός, μισοῦσε τοὺς Γενουάτες) γράφει ὅτι τὸ σχέδιο γιὰ τὴν πυρπόληση τοῦ Τουρκικοῦ στόλου τὸ πρόδωσε στὸν Μωάμεθ ὁ ἴδιος ὁ «ποδεστάτος» τοῦ Γαλατᾶ.

Ὁ Μωάμεθ, «περιχαρῆς γεγονῶς» πού δὲ μπορέσαμε νὰ πυρπολήσουμε τὰ πλοῖα του, ἀποφάσισε νὰ καταστρέψει τὰ δικά μας, «ἐλεβόλεις μεγάλας στήσας» (στὸ λόφο τοῦ Ἁγίου Θεοδώρου «πέραν ἐν τῷ Γαλατᾶ»), «ἵνα τὰς ἡμετέρας νῆας τὰς ἐν τῇ εἰσόδῳ τοῦ λιμένος βυθίσῃ». Κάμποσα, ὅμως, ἀπὸ τὰ πλοῖα αὐτὰ (στὸ στόμιο τοῦ Χρυσοῦ Κέρατος πού, μολονότι τὰ Τουρκικὰ πλοῖα εἶχαν μεταφερθεῖ στὸν κόλπο, ἐξακολουθοῦσε νὰναι στὰ χέρια μας) ἦταν πλοῖα Γενουατῶν (Λιγουρέων, ὅπως συνήθιζαν νὰ λένε οἱ πῖο πολλοί). Ἔτσι, οἱ Γενουάτες τοῦ Γαλατᾶ ἀνησύχησαν, κ' ἐστείλαν πρέσβεις στὸν Μωάμεθ πού τοῦ εἶπαν: «οὐκ ἔστι δίκαιον ὅτι τὰς τῶν Λιγουρέων καὶ ἡμῶν ἐμπορικὰς νῆας ζημιῶσαι, φίλοι ὄντες». Ὁ Μωάμεθ ἀποκρίθηκε: «Αὐταὶ αἱ νῆες οὐκ εἰσὶν ἐμπορικαὶ ἀλλὰ ληστὰὶ θαλάττιοι, καὶ χάριν ἐμπορείας οὐκ ἤλθον ἐνταῦθα, ἀλλ' ἵνα τὸν βασιλέα τὸν ἡμῶν ἐχθρὸν βοηθήσωσιν. Ἐγὼ δὲ ὡς προφανεῖς ἐχθροὺς, εἰ δυνατὸν, θέλω παιδεῦσαι· ὑμεῖς δὲ ἀπέλθατε μετ' εἰρήνης ὡς φίλοι». Καὶ ἄρχισε ὁ Μωάμεθ νὰ χτυπάει, μὲ τὰ πετροβόλα μηχανήματά του, τὰ πλοῖα. Ὡστόσο, δὲν κατάφερε πολλὰ πράγματα. Μονάχα «τὴν νῆα τὴν τῶν ἄλλων ἀρχουσαν ἐβύθισεν». Τ' ἄλλα πλοῖα πρόλαβαν καὶ πλησίασαν στὴν ἀκτὴν

τοῦ Γαλατᾶ. Αὐτὸ στοίχισε τὴν καταστροφή κάμποσων σπιτιῶν τοῦ Γαλατᾶ, ἀλλὰ τὰ πλοῖα ἔμειναν ἀνέπαφα, γιατί ἀπὸ τὸ λόφο, ὅπου εἶχαν ταχθεῖ οἱ «ἐλεβόλεις», ἦταν ἀδύνατο νὰ βληθοῦν τὰ πλοῖα.

30

Δὲ μπόρεσα νὰ ἐξακριβώσω πότε ἔγιναν οἱ ἀπόπειρες συμβιβασμοῦ κι' ἀπὸ τίς δυὸ πλευρές. Ὁ Δούκας, κάμποσες ἑβδομάδες μετὰ τὴν ἄλωση, πληροφορήθηκε ὅτι προτάσεις εἶχαν κάμει καὶ ὁ Κωνσταντῖνος στὸν Μωάμεθ καὶ ὁ σουλτάνος στὸν αὐτοκράτορα. Ὁ Κριτόβουλος, ἀντίθετα, γράφει ὅτι μονάχα ὁ Μωάμεθ ἔκαμε προτάσεις στὸν Κωνσταντῖνο.

Ἄν βασισθῶ στὸν Κριτόβουλο, πρέπει νὰ παραδεχθῶ ὅτι οἱ προτάσεις τοῦ σουλτάνου ἔγιναν τίς πρῶτες μέρες τῆς πολιορκίας, καὶ πρὶν ἀρχίσει ἡ συστηματικὴ προσβολὴ τῶν τειχῶν μὲ τὰ πετροβόλα μηχανήματα. Ἄν βασισθῶ σὲ ὅσα μοῦ εἶπε ὁ Δούκας, οἱ προτάσεις τοῦ αὐτοκράτορος πρέπει νὰ γίναν, ἀφοῦ πέρασαν κάμποσες ἑβδομάδες, κι' ἀφοῦ τὰ τείχη εἶχαν ὑποστῆ πολλὰ ζημιές, ἀλλὰ κι' αὐτὲς οἱ προτάσεις τοῦ Μωάμεθ πρὸς τὸν Κωνσταντῖνο πρέπει νὰ γίναν σ' ἓνα στάδιο τῶν ἐπιχειρήσεων ἀκόμα πιὸ προχωρημένο. Ἡ ἐκδοχὴ τοῦ Κριτόβουλου δὲν ἔρχεται σὲ καμμιά ἀντίφαση μὲ τίς πληροφορίες τοῦ Δούκα. Δὲν ἀποκλείεται διόλου νὰ γίναν προτάσεις τοῦ σουλτάνου καὶ τίς πρῶτες μέρες τῆς πολιορκίας, καὶ ἀργότερα. Καὶ μπορεῖ κάλλιστα, πρὶν ἀπὸ τίς τελευταῖες τοῦ Μωάμεθ, νὰ γίναν — σὲ κάποια κρίσιμη ὥρα ἀπελπίσας — κ' οἱ προτάσεις τοῦ Κωνσταντίνου.

Ὁ Κριτόβουλος γράφει: «Μεχεμέτις δὲ ὁ βασιλεὺς στρατόπεδον θέμενος αὐτοῦ που περὶ τὸ καλούμενον μεσοτείχιον καὶ τὸ Μυριάνδριον οὐ πόρρω τοῦ τείχους, ἀλλ' ὅτι ἐγγυτάτω καὶ ὅσον μὴ ἔσω βελῶν εἶναι, πρῶτον μὲν δεῖν ἔγνω λόγοις χρήσασθαι πρὸς Ῥωμαίους, εἰ βούλοιντο παραδόντες αὐτῷ τὴν τε πόλιν καὶ ἑαυτοὺς μετὰ συμβάσεων καὶ ὀρκῶν πιστῶν καθῆσθαι ξὺν γυναιξὶ καὶ τέκνοις καὶ τοῖς ὑπάρχουσι πᾶσι σῶς καὶ κακῶν ἀπαθεῖς, ἀπολαύοντες τῶν ἰδίων εἰρηνικῶς· καὶ πέμπει δὴ τοὺς ταῦτα ἐροῦντας, οἱ καὶ παραγενόμενοι ἀπήγγειλαν τὰ παρὰ τοῦ βασιλέως» (δηλαδὴ παρὰ τοῦ Μωάμεθ). «Οἱ δὲ οὐκ ἐδέξαντο ἐπὶ τούτοις, εἰπόντες ἄλλας σπονδὰς ἐθέλειν ποιεῖσθαι, τὴν πόλιν δὲ ἀδύνατα εἶναι παραδῶσειν αὐτῷ».

Οἱ προτάσεις τοῦ Κωνσταντίνου, σύμφωνα μὲ τίς πληροφορίες ποὺ εἶχε ὁ Δούκας, ἔγιναν πολὺ ἀργότερα, ὅταν πιά ἔβλεπε ὁ αὐτοκράτωρ νὰ γκρεμίζονται τὰ τείχη. Ἀδιάκοπη ἦταν, βέβαια, ἡ προσπάθεια τῶν δικῶν μας γιὰ τὴν ἀνασυγκρότησιν τῶν τειχῶν ποῦ